

5. Теория и методология гендерных исследований: курс лекций / под. общ. ред. О. А. Ворониной. Москва: МЦГИ – МВШСЭН – МФФ, 2001. 416 с.

6. Хрестоматия к курсу «Основы гендерных исследований» / отв. ред. О. А. Воронина. Москва: МЦГИ – МВШСЭН, 2000. 396 с.

Марина Кеда,

*доцентка кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин*

Національного університету

«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка,

кандидатка історичних наук

Ірина Чугасва,

кандидатка історичних наук

ЗА ПРАВА І СВОБОДУ: ФЕНОМЕН ЄВПРАКСІЇ (АДЕЛЬГЕЙДИ) ВСЕВОЛОДІВНИ

Сучасний історичний наратив в Україні відзначається переважанням «чоловічого» варіанту історії, в якому жінка залишається на другому плані. І причиною цього є не тільки мовчання джерел, але й нерідко відсутність дослідницької ініціативи з боку істориків. Прикладом такого позабутого образу є Євпраксія (Пракседа) Всеволодівна (1070/1071–1109 рр.), донька київського (1077, 1078–1093 рр.), переяславського (1054–1076 рр.) і чернігівського (1077–1078 рр.) князя Всеволода Ярославича. Її доля варта уваги у першу чергу з огляду на безпрецедентний процес розірвання відносин (розлучення) зі своїм чоловіком – імператором Священної Римської імперії, який призвів до гучного політичного (і навіть сексуального!) скандалу в Західній Європі.

Біографія Євпраксії (відомої на Заході як Адельгейда або Пракседіс) неодноразово ставала предметом уваги науковців. Найбільш ґрунтовні розвідки їй присвятили С. Розанов [8], О. Назаренко [5], Н. Пушкарьова [7, с. 27–32], І. Назарко [6], Х. Рюс [3] К. Рафеншпергер [12; 13]. Її біографія зазвичай розглядається в широкому міжнародному контексті, однак окремі деталі процесу розлучення все ще залишаються поза увагою науковців. Тож, зупинимося на аналізі причин, які могли спонукати Євпраксію (Адельгейду) ініціювати розлучення із вінченосним чоловіком і повернутися до Києва.

Достовірних джерел про Євпраксію Всеволодівну зберіглося відносно мало. Давньоруські літописи, які містять Повість временних літ, згадують її лише двічі – під 1106 і 1109 роками [4, с. 186, 188]. Водночас, європейські тогочасні хроніки та аннали більш пізнього періоду розповідають про неї (як про німецьку імператрицю Адельгейду) значно більше, що дозволяє реконструювати її шлюбну траєкторію.

Особисте життя князівни було визначено інтересами зовнішньої політики Київської Русі. Її перший шлюб із Генріхом III Штаденом, маркграфом Саксонської Північної марки, який мав місце після 1082 року, був продиктований традиціями «шлюбної» дипломатії Київської Русі. Нареченій було близько 15 років [5, с. 540–542; 9, с. 64–65]. Чоловік був усього кількома роками старший за неї і вже 1087 року помер. Залишившись вдовою у 16 років, вона оселяється в Кведлінбурзькому монастирі, аббатиссою якого була сестра короля Генріха IV Адельгейда [5, с. 553]. Саме там Євпраксія могла познайомитись із майбутнім чоловіком – імператором Генріхом IV. 1089 р. в Кельні відбулось їх весілля, а незадовго до цього її було короновано як імператрицю [9, с. 82]. На думку Н. Пушкарьової, ім'я Адельгейда вона отримала ще до першого шлюбу, коли перейшла у католицтво у 1086 році [7, с. 30], тоді як Х. Рюсс доводить, що саме Генріх IV обрав Євпраксії таке католицьке ім'я, відповідно до сімейної традиції [9, с. 83].

Про здобутки політичної кар'єри Адельгейди говорити не доводиться через надто малий термін перебування при владі у статусі консорта при чоловікові-імператорі і відносно невеликій кількості згадок у джерелах щодо діяльності в ці роки. Вже 1093 р. вони з Генріхом розривають відносини, і вона перебуває під наглядом у Вероні, звідки наступного року тікає під заступництво маркграфині Матильди Тосканської [9, с. 58].

Питання недового шлюбу й розриву Євпраксії із Генріхом IV залишається чи не найбільш дискусійним в історіографії. Офіційним приводом розірвання стосунків між Генріхом та Адельгейдою найчастіше називається знуцання над нею з боку чоловіка, примушування її до участі в оргіях через його ймовірне членство у саганинській секті ніколаїтів [9, с. 98].

У замку Верони Генріх її фактично утримував на підставі звинувачення в перелюбі. Проте інформація джерел не підтверджує провини Євпраксії перед ним. Натомість існує чимало свідчень щодо непристойної поведінки самого монарха: «король Генріх так зненавидів королеву Адельгейду, котру він взяв за дружину, що ненависть його стала ще сильніша за любов, з якою він її раніше кохав. Він піддав її ув'язненню, і з його дозволу багато хто вчиняв над нею наругу. ... Навіть ... свого сина переконавав увійти до неї» [1, с. 264]. Оскільки його син Конрад відмовився виконувати примхи батька, той, нібито, заявив, що він не є його рідним сином. Саме після цього, можливо, Конрад остаточно перейшов на бік Папи Римського і виступив проти батька [9, с. 86–87]. Імовірно, саме зрада Конрада сильно розлютила Генріха і спровокувала ще більш підозріле ставлення до дружини, закидання її участі у змові проти нього. Очевидно, що саме тоді становище Адельгейди стало нестерпним, і на порядок денний постало питання про розрив стосунків.

Слід підкреслити, що за доби середньовіччя дефініція «розлучення» в сучасному семантичному контексті не фігурувала [10, р. 74]. Варіантом

розірвання неприйнятних стосунків могло стати або проживання окремо («separation»), що не давало права укласти повторний шлюб, або ануляція шлюбу як недійсного («annulation»), яка надавала право повторного одруження. Ануляція шлюбу зустрічалася нечасто, оскільки для такого розірвання відносин потрібно було навести низку переконливих аргументів [11, р. 157]. В XI ст. єдиної правової норми, яка б регулювала розлучення на території численних земель, що входили до складу Священної Римської імперії, взагалі не існувало. Церквою розлучення не віталось, а дружина, яка залишила свого чоловіка, позиціонувалася як «перелюбка» [2, с. 266].

Очевидно значну роль у вирішенні конфлікту між подружжям відіграла інша відома жінка того часу – знаменита маркграфиня Матильда Тосканська, добра знайома Папи Римського Урбана II і прихильниці його політики. Саме за її сприяння відбулася зустріч Євпраксії з головою католицької церкви, під час якої імператриця просила заступництва від свавілля чоловіка.

Родинний конфлікт розгортався на фоні загальноєвропейської боротьби за інвеституру, провідними дієвими особами якої і були Папа Римський Урбан II та імператор Генріх IV. Ймовірно, Папа скористався ситуацією і долучив свідчення ображеної дружини до своїх звинувачень у бік Генріха. Матильда Тосканська також мала свій інтерес – зберегти володіння в Італії від зазіхань з боку німецького імператора. У 1095 році відбувся вселенський Собор у м. П'яченца, на якому Адельгейда з дозволу Папи свідчила проти свого чоловіка, звинувачуючи його у знущаннях і сектантстві. Цей крок призвів не тільки до повторного відлучення Генріха IV від церкви й значного послаблення його політичних позицій на міжнародній арені. Дослідники єдині в думці, що вона в такий спосіб у першу чергу зіпсувала репутацію собі, через що її в баладах і піснях на Русі називали «волочайкою» [7, с. 32; 9, с. 92], та й вона, скоріш за все, усвідомлювала, що втратить свій статус і привілеї як імператриці провідної європейської держави того часу.

Кілька обставин могли сприяти тому, що Адельгейда все ж наважилася на цей крок. Основною причиною історики називають політичну заангажованість імператриці – її прихильність до політики Папи Римського. Проте, на нашу думку, тут слід врахувати й цілу низку інших чинників. По-перше, раптова смерть їх спільного з імператором сина могла негативно позначитися на психологічному стані жінки, яка і без того опинилася у вкрай складних життєвих обставинах. Не зважаючи на дискусійність питання спільної дитини, таке припущення неодноразово обговорюється кількома західними істориками. По-друге, на початку 1093 р. син Генріха IV Конрад відкрито перейшов на бік Папи Римського. По-третє, 1093 р. з Русі також надійшли сумні звістки: помер її батько Всеволод Ярославич і загинув брат Ростислав [4, с. 151, 154], що безпосередньо вплинуло на зміну зовнішньополітичного курсу Київської Русі. Ще одним чинником могло бути православне вихован-

ня Євпраксії у високоосвіченій родині, з одного боку, і загроза відлучення чоловіка від Церкви, враховуючи досвід його попереднього відлучення, швидка втрата авторитету і наближення краху його політичної кар'єри, з іншого.

Більшість дослідників не наводять деталей розірвання відносин імператорської пари. Х. Рюсс (і з ним погоджується рецензент його праці А. Козлов) вказує, що відлучення Генріха IV від церкви офіційно поклало край шлюбу [3, с. 348]. Однак варто врахувати, що Євпраксія не прийняла чернечий постриг одразу по поверненню до Києва, а продовжувала жити в монастирі до самої смерті свого чоловіка у серпні 1106 року і тільки потім, у грудні того ж року, прийняла постриг, що може свідчити про юридичне продовження шлюбу у формі «separation» [9, с. 104].

Отже, життєпис Євпраксії Всеволодівни – яскравий приклад того, як жінка навіть в середні віки могла захищати свої інтереси. Всі перспективи, що надавала їй імператорська корона, були з гідністю залишені в обмін на свободу і право вільно розпоряджатися власним життям.

Джерела та література:

1. Дисибоденсбергские Анналы. *Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия*. Вып. II. Середина XII – середина XIII в. М. Институт истории АН СССР. 1990. – С. 263–264.
2. Каноны или Книга правил Святых Апостолов, Святых Соборов, Вселенских и поместных, и святых отцов. СПб., 2000. 432 с.
3. Козлов А.С. Судьба княжны Евпраксии Всеволодовны в работе немецкого исследователя. Рец. на ст.: Rűß H. Eupraxia-Adelheid: Eine biographische Annäherung / H. Rűß // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2006. Bd. 54, h. 4. S. 481–518. *Известия Уральского государственного университета. Сер. 2, Гуманитарные науки*. 2008. № 59. Вып. 16. С. 344–348.
4. Летопись по Ипатьевскому списку. СПб., 1871.
5. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. М.: Языки русской культуры, 2001. 780 с.
6. Назарко І. Трагічна доля княжни Євпраксії Всеволодівни (1071–1109). *Хроніка 2000*. 2000. № 35–36. С. 84–89.
7. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси. М.: Мысль, 1989. 161 с.
8. Розанов С. П. Евпраксия – Адельгейда Всеволодовна (1071–1109). *Известия Академии Наук СССР. Отделение гуманитарных наук*. 1929. № 7. С. 617–646.
9. Рюсс Х. Евпраксия – Адельгейда: биографический этюд. *ROSSICA ANTIQUE*. 2010/2. С. 54–112.
10. Helmholz R.H. Marriage litigation in Medieval England 90 (1974). P. note 10. at P. 74.

11. Miles M.F. The Value of a Woman: A Comparison of the Laws and the Traditions of Divorce in Medieval Europe and Modern America. *UCLA Women's Law Journal*. 2006. 15(1). P. 139–169.

12. Raffensperger C. Evpraksia Vsevolodovna between East and West. *Russian History / Histoire Russe*. 30, Nos 1–2, 2003. P. 23–34.

13. Raffensperger C. The Missing Russian Women: The Case of Evpraksia Vsevolodovna. *Writing Medieval Women's Lives / ed. Goldy, Livingstone*. 2012. P. 69–84.

Олена Стрілок,
*доцентка кафедри всевітньої історії
та міжнародних відносин
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка,
кандидатка історичних наук*

ЛАУРЕАТКА НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ МИРУ ЛЕЙМА ГБОВІ: ВРАЖАЮЧА ІСТОРІЯ СМІЛИВОЇ ЖІНКИ

У 2011 р. лауреатками Нобелівської премії миру стали одразу три жінки: Еллен Джонсон-Серліф і Лейма Гбові з Ліберії, а також Таваккуль Карман з Ємену. Всі три доклали значних зусиль для миру і розбудови громадянського суспільства в своїх країнах. Вони отримали визнання «за ненасильницьку боротьбу за безпеку жінок і за право жінок на повноправну участь у миротворчій роботі». Голова Нобелівського комітету Турбйорн Ягланд відзначив: «Ми не зможемо досягти демократії та міцного миру, якщо жінки не отримують таких же можливостей, що і чоловіки, впливати на розвиток подій на всіх рівнях суспільства» [1].

Леймі було 17 років, коли на її батьківщині, в Ліберії, 1989 р. почалася громадянська війна. Генерал Чарльз Тейлор очолив збройний виступ проти уряду президента Семюеля Доу. Раптові смерті та жахливі звірства стали у той час звичайним явищем. Лейма, яка саме закінчила школу та хотіла студіювати медицину, з початком війни умиць подорослішчала [2]. Її життя і доля відтепер виявились нерозривно пов'язані з розвитком Ліберії.

У 1997 р. Чарльз Тейлор став президентом країни. Його виборчу кампанію вирізняло скандальне гасло: «Він вбив мою маму і вбив мого тата, але я голосую за нього, щоб припинилася війна» [3, С. 109]. Ситуація, однак, дедалі погіршувалася. Новий президент доруйнував ліберійську економіку. Він приміряв на себе роль «великого ляльководи», «підгодовуючи» революційні рухи в сусідніх країнах, зокрема, в Сьєрра-Леоне. Тейлор силою набрав в армію дітей і підлітків. Частина з них викрадали